

Блинова, О. Є. Маргінальність: основні наукові підходи до аналізу [Текст] / О. Є. Блинова // Проблеми загальної та педагогічної психології : зб. наук. праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України / За ред. С. Д. Максименка. – К. : ГНОЗІС, 2009. – Т. XI, част. 4. – С. 36-44.

О.Є. Блинова

Маргінальність: основні наукові підходи до аналізу

В статті аналізуються філософські, соціологічні, психологічні підходи до визначення маргінальності як соціального та психологічного феномена. Автор розглядає поняття маргінального статусу, маргінальної ролі, маргінальної особистості стосовно положення мігранта в країні працевлаштування.

Ключові слова: міграція, маргінальність, маргінальний статус, ідентичність, соціальна мобільність.

In article it is analyzed philosophical, sociological, psychological approaches to definition of marginality as social and psychological phenomenon. The author considers concept of marginal status, marginal roles, marginal person concerning position of the migrant into employment countries.

Keywords: marginality, identity, social mobility.

Сучасні суспільні та соціальні умови призводять до проблеми зміни та трансформування соціальної ідентичності. Питання про ідентичність з'являються, оскільки існує багато ідей, які здатні поєднувати та розділяти людей. Люди визначають самототожність в різних системах ідей і сенсів, і відповіді на питання про ідентичність відрізняються одна від одної [7; с.11]. «Проблема ідентичності народжується тоді, коли відбувається руйнування старої соціальної структури. У цьому випадку потрібно поставити питання щодо ідентичності, оскільки більш не існує очевидної відповіді. Тобто саме кризовий стан суспільства, нестабільність його розвитку викликає загострення проблеми ідентичності» [4; с.80]. Перш за все, це стосується мігрантів, тобто людей, які опинились між двома світами і для яких неминуче виникає питання

– «хто я?», тобто або повна ідентифікація зі своїм етносом, або з етнічною групою країни, в якій перебуває мігрант, або ще безліч варіантів самовизначення, серед яких – маргіналізація.

Вітчизняні розвідки проблеми маргінальної особистості спираються на загальнофілософські та психологічні дослідження особистості, її життєдіяльності, об'єктивних і суб'єктивних факторів самореалізації, самоствердження. У зв'язку з цим слід назвати праці К.Абульханової-Славської, В.Андрущенко, Є.Головахи, Л.Губерського, А.Здравомислова, Л.Когана, В.Москаленко, І.Надольного, Л.Орбан-Лембрик, М.Пірен, Л.Сохань, та інших.

Мета статті: проаналізувати різні наукові підходи до визначення сутності і структури маргінальності.

Автором поняття «маргінальність» вважається американський соціолог Роберт Парк (1864-1944 рр), який вперше використав його стосовно саме міграції у своєму есе «Людська міграція і маргінальна людина». Роберт Парк досліджував розвиток міського середовища (зокрема, іммігрантських спільнот в американських містах) і расових відносин міжкультурної взаємодії, в результаті чого сформувалося уявлення про тип «людини, що перебуває на межі» двох культур. У Парка поняття маргінальності (від лат. – *margo* – край, межа) означає становище індивідів, що перебувають на межі двох різних культур, і слугує для вивчення наслідків неадаптованості мігрантів, особливостей становища мулатів та інших «культурних гібридів» [1].

Дослідницькі позиції Парка визначає його «класична» соціально-екологічна теорія. Суспільство розглядається як організм і «глибоко біологічний феномен», який, крім соціального (культурного) рівня, має так званий біотичний, що є основою екологічного порядку. В екологічному порядку виокремлюється макрорівень (просторове розташування інститутів) і мікрорівень (здатність людини пересуватися, просторова взаємодія, міграція). Таким чином, основою екологічного порядку є міграція як колективна поведінка. За думкою вченого, соціальні зміни ґрунтуються на глибинних,

біотичних перетвореннях і пов'язані, перш за все, з фізичною, просторовою, а потім і з соціальною, мобільністю. Соціальні переміщення, зміни соціоекономічного статусу є предметом теорії соціальної дистанції; дослідження культурної мобільності дозволили Парку сформулювати поняття маргінальної людини [5].

В його теорії маргінальна людина є іммігрантом, це «напівкровка», що існує одночасно «в двох світах». Головне, що визначає природу маргінальної людини – почуття моральної дихотомії, роздвоєння і конфлікту, коли старі звички вже відкинуті, а нові ще не сформовані. Цей стан пов'язаний з періодом переїзду, переходу, що визначається як криза. Парк відмічає, що періоди переходу і кризи в житті більшості людей можна порівняти з тими, які відчуває мігрант, коли він залишає Батьківщину, щоб шукати фортуни в іншій країні. Але у випадку маргінальної людини період кризи є відносно безперервним, тому він має тенденцію перетворюватися у тип особистості. Далі Парк вказує, що в природі маргінальної людини «моральне сум'яття», яке викликають культурні контакти, виявляє себе у більш явній формі, тому, процес вивчення цих явищ там, де відбуваються зміни і злиття культур дозволить краще розуміти процеси цивілізації і прогресу.

В описанні «маргінальної людини» Парк часто звертає увагу на психологічні аспекти та описує комплекс рис особистості, що притаманні маргінальній людині: серйозні сумніви у своїй особовій цінності, невизначеність зв'язків з друзями і постійний страх бути відкинутою, схильність уникати ситуацій невизначеності, щоб не ризикувати приниженням, хвороблива сором'язливість у присутності інших людей, самотність і надмірна мрійність, зайве переживання про майбутнє і страх будь-яких ризикованих дій, нездатність насолоджуватись і впевненість у тому, що навколишні люди поводяться з ним несправедливо.

У той же час Парк пов'язує концепцію маргінальної людини не з особистісним типом, а з соціальним процесом. Він розглядає маргінальну людину як «побічний продукт» процесу акультурації в ситуаціях, коли люди

різних культур і різних рас сходяться, щоб продовжувати спільне життя, і досліджує процес не з точки зору особистості, а суспільства, частиною якого він є [5].

Парк доходить висновку, що маргінальна особистість втілює в собі новий тип культурних взаємовідносин, що виникають на новому рівні цивілізації в результаті глобальних етносоціальних процесів. «Маргінальна людина – тип особистості, який з'являється в той час і у тому місці, де із конфлікту рас і культур починають з'являтися нові спільноти, народи, культури. Доля вимушує цих людей існувати в двох світах одночасно та вимушує прийняти стосовно обох світів роль космополіта і чужинця. Така людина неминуче стає (порівняно з безпосереднім культурним середовищем) індивідом з більш широким горизонтом, більш витонченим інтелектом, більш незалежними і раціональними поглядами. Маргінальна людина завжди більш цивілізована істота» [9]. Таким чином, розгляд проблем маргінальності Робертом Парком пов'язаний з «культурологічним підходом».

Стоунквіст описує маргінальне становище соціального суб'єкта, що бере участь в культурному конфлікті і перебуває «між двох вогнів». Такий індивід перебуває на краю кожної культури, а не належить жодній. Об'єктом уваги Стоунквіста є типові риси особистості та проблеми, що пов'язані з її пристосовуваністю та непристосовуваністю, а також соціологічне значення маргінальної людини. Він розглядає маргінальну людину як ключову особистість (key-personality) в контактах культур. Маргінальне середовище – це область, де дві культури переплітаються і культура, яка освоює простір, комбінує, поєднує особливості обох культур. В центрі цього переплетіння маргінальна людина, яка намагається стати лідером «між двох вогнів». Стоунквіст визначає маргінальну людину у термінах особистості або групи, які рухаються із однієї культури в іншу, або у деяких випадках (наприклад, в результаті одруження або через освіту) поєднуються з двома культурами. Він перебуває в стані психологічного балансування між двома соціальними світами, один з яких, як правило, домінує над іншим.

Стоунквіст, описуючи внутрішній світ маргінальної людини, застосовує наступні психологічні характеристики, що відображують ступінь гостроти культурного конфлікту:

- дезорганізованість, приголомшеність, нездатність визначити джерело конфлікту;
- відчуття «непрístupної стени», непристосованості, невдачливості;
- занепокоєння, тривожність, внутрішня напруга;
- ізольованість, відчуженість, непричетність, незручність;
- розчарування, відчай;
- руйнування «життєвої організації», психічна дезорганізація, безглуздість існування;
- егоцентричність, честолюбство, агресивність [2].

Дослідники відмічають близькість його характеристик «маргінальної людини» і визначених Дюркгеймом характерних рис суспільства, що перебуває в стані аномії, як наслідку розриву соціальних зв'язків. Слід зазначити, що якщо Парк розглядає маргінальну особистість як людину на рубежі двох культур і двох суспільств, яка ніколи не буде прийнята в нове суспільство, і залишиться в ньому особистістю з розщепленою свідомістю і розстроєною психікою, то Стоунквіст вважав, що процес адаптації може привести до формування особистості з новими якостями. Це важливий момент в позитивному ракурсі розгляду проблем маргінальності. Процес «трансформації соціального, психічного і емоційного аспектів особистості», за думкою вченого, може займати біля 20 років. Стоунквіст виокремлював три фази еволюції «маргінальної людини»:

- індивід не усвідомлює, що його власне життя охоплено культурним конфліктом, він лише «всмоктує» домінуючу культуру;
- конфлікт перебивається усвідомлено – саме на цій стадії індивід стає «маргіналом»;
- успішні і неуспішні пошуки пристосування до ситуації конфлікту.

Таким чином, концепція маргінальності спочатку представлена як концепція маргінальної людини. Р.Парк і Е.Стоунквіст, описуючи внутрішній світ маргінала є основоположниками традиції психологічного номіналізму у розумінні маргінальності в американській науці. Американська «традиція» акцентує увагу на культурному конфлікті при переході від однієї соціальної спільноти до іншої як джерелі формування маргінального типу особистості.

У той же час формуються і нові підходи, наприклад Хьюз вважав, що маргінальність слід розглядати як продукт не тільки расових і культурних змішань, але й соціальної мобільності: «маргінальність ... може існувати всюди, де відбувається достатня соціальна зміна і обумовлює появу людей, які перебувають в позиції невизначеності соціальної ідентифікації, та супроводжуючими її конфліктами лояльності і розчарування (фрустрації) особистісних або групових прагнень». Хьюз відмітив важливість перехідних фаз, які позначаються ритуалами переходу, які переводять нас від одного образу життя до іншого, від однієї субкультури до іншої, тобто він розширив концепцію, розглядаючи як маргінальну будь-яку ситуацію, в якій особистість ідентифікується з двома статусами або референтними групами, але ніде не приймається повністю. Феномен маргінальності, що визначений у такому широкому сенсі, з'являється, коли багато людей беруть участь у житті високомобільного і гетерогенного суспільства. Хьюз визначив, що соціальні зміни і висхідна мобільність мають тенденцію бути причиною маргінальності для членів будь-якої групи [2].

В соціальній психології механізм маргінальності досліджувався Т.Шибутані, який розглядає маргінальність в контексті соціалізації особистості у суспільстві, що змінюється. Центральним моментом в його розумінні маргінальності є домінування соціальних змін, трансформації соціальної структури, що призводять до тимчасового руйнування узгодженості. В результаті людина потрапляє у ситуацію, коли вимоги декількох еталонних для неї групи суперечать одна одній, і задовольнити їх одночасно неможливо, на відміну від ситуації у стабільному суспільстві, коли еталонні групи в житті

особистості підкріплюють одна одну. Це, як вважає Т.Шибутані, і є джерелом маргінальності [3].

Шибутані визначає поняття маргінального статусу особистості як ключове у розумінні маргінальності: маргінальний статус – це позиція, де втілюються протиріччя структури суспільства. Такий підхід дозволяє відійти від традиційного акцентування на соціально-психологічних характеристиках маргінальної особистості. Шибутані вважає, що комплекс психологічних рис маргінальної людини, який був запропонований Парком і Стоунквістом, можна застосувати лише до обмеженої кількості осіб, обов'язкового взаємовідношення між маргінальним статусом і особистісними розладами не існує. Часто маргінальні групи формують свою власну спільноту і приймають власні цінності життя. Невротичні симптоми розвиваються частіше за все у тих, хто намагається ідентифікувати себе з вищою стратою і бунтує, коли їх відкидають.

У той же час маргінальний статус потенційно є джерелом невротичних симптомів і депресій, у важких випадках можуть призводити до самогубства. Позитивний варіант вирішення маргінальної ситуації для особистості – це висока творча активність. Шибутані зауважує, що «у будь-якій культурі найбільші досягнення здійснюються під час швидких соціальних змін і великі внески були зроблені саме маргінальними людьми» [3].

Можна дійти висновку, що існує декілька основних підходів до дослідження маргінальності: з одного боку, головне – це особистість на межі двох культур і комплекс соціально-психологічних наслідків: дисгармонія, втрата самоідентифікації, різні траєкторії пошуку себе; з іншого боку, маргінальність розглядається у зв'язку з об'єктивними соціальними умовами. Такий підхід реалізований у дослідженні американського соціолога Дікі-Кларка. Він вважав, що розуміння маргінальності тільки як продукту культурного конфлікту є спрощенням, оскільки «підпорядковані групи» часто засвоюють культурні стандарти «домінуючих груп». Дікі-Кларк таким чином формулює своє розуміння маргінальної ситуації: певні групи або індивіди займають певні позиції у суспільстві, тобто вони включені в систему

суспільних відносин, з одного боку, а з іншого – належать до певної культурної страти. Між цими двома позиціями групи або індивіда має бути відповідність. Дікі-Кларк зауважує, що така відповідність часто є відсутньою, наприклад, у випадку етнічних меншин, які активно засвоюють культурні цінності доміантної групи, або виключаються нею (або не повністю включаються) із системи соціальних відносин. Це дозволяє говорити про те, що індивід, група перебувають у маргінальній ситуації. Таким чином, Дікі-Кларк поглиблює розуміння структури маргінального конфлікту, різноманітності чинників, що створюють маргінальну ситуацію, включаючи до неї різні рівні (виміри) [2].

У німецькій традиції характерним є підхід до маргінальності в області соціальної структури як до суспільної позиції, що характеризується високою соціальною дистанцією відносно доміантної культури «основного суспільства». Ця позиція знаходиться звичайно на нижчій сходинці ієрархічної структури (у цьому сенсі «на краю») суспільства, а соціальна категорія людей, які перебувають у маргінальному становищі, тут позначається як окраїнна група, до якої відносяться, зокрема, етнічні меншини і іммігранти. Описуються такі відмінні риси поведінки і установок маргіналів, як бідність контактів, розчарованість, песимізм, апатія, відхиляюча поведінка тощо.

Дж. Б. Манчіні узагальнює, синтезує різні теоретичні підходи і позиції до маргінальності. Перш за все, один із висновків: концепція маргінальності вже не існує як унітарна, в ній виокремились три напрямки, три типи – культурна, структурна і маргінальність соціальної ролі. Культурна маргінальність – в її класичному визначенні відноситься до процесів крос-культурних контактів і асиміляції. В основі цього типу маргінальності – взаємовідношення систем цінностей двох культур, в яких бере участь індивід, результатом яких стає двозначність, невизначеність статусу і ролі [8].

Маргінальність соціальної ролі – маргінальність цього типу виникає у наступних випадках: у випадку невдачі у спробі віднести себе до позитивної референтної групи; перебування в ролі, яка лежить між двома поруч розташованими ролями; членство в групах, які визначаються як маргінальні.

Структурна маргінальність відноситься до політичного, соціального та економічного безсилля деяких позбавлених виборчих прав та/або поставлених у невідгідне становище сегментів всередині суспільства.

Манчіні пропонує систему вимірювачів ступеня маргінальності. Крайній ступінь маргінальності – це душевна дезорганізація та/або суїцид. Для визначення ступеня маргінальності як стану індивіда, Манчіні вводить поняття сутнісної та процесуальної маргінальності, які визначають «природу» маргінальності тих чи інших соціальних суб'єктів. Різниця між ними – у мірі статичності або динамічності маргінальної позиції, яку займає індивід або група. Перший вид маргінальності пов'язаний з положенням у структурі, коли індивід стає маргіналом «за визначенням». Другий вид, зауважує Манчіні, ґрунтується на переміщенні між двома групами, коли особистість намагається рухатися із одної соціальної позиції до іншої. У цьому випадку маргінальність має місце, коли в процесі руху із групи «що подає» до групи «що приймає» – позитивної референтної групи, особистість ще має корені у колишній, але ще не є повністю прийнятою у новій групі. Очевидно, сутнісна і процесуальна маргінальності узагальнюють у собі ознаки, у першому випадку, культурної і структурної, а у другому – соціально-рольової маргінальності [8].

Міра маргінальності залежить від того, чи є соціальна ситуація, в якій перебуває індивід, постійною і центральною частиною його життя. Манчіні пропонує наступні показники маргінальності:

1. Мінливість ситуації: чим більше постійність і незмінність маргінальної ситуації, тим більшою є міра непристосовуваності.

2. Помітність, опуклість: чим більшою є міра центральності маргінальної ситуації стосовно особистісної ідентичності, тим більше ступінь непристосовуваності.

3. «Видимість»: чим більшою є помітність маргінальності особистості, тим більш високою є ступінь непристосовуваності (тут відмічається різниця між «суб'єктивною» маргінальністю, яка помітна тільки індивідові (як у

випадку переходу), і «об'єктивною» маргінальністю, яка помітна як особистості, так і оточуючим.

4. Культурний конфлікт: високий ступінь і міра відмінностей у формах культур двох референтних груп – високий ступінь непристосованості; маються на увазі такі відмінності, які є несумісними з загальною орієнтацією особистості і створюють тривогу та занепокоєння.

5. Груповий конфлікт: чим вищим є ступінь конфлікту між двома групами як політичними і соціальними суб'єктами, тим вищим є ступінь непристосованості маргінальної особистості, що потрапила між ними.

6. Позиція групи, «що подає»: від міри, з якою група маргінальної особистості, «що подає», протестує, обурюється або перешкоджає її руху в групу, «що приймає», буде зростати непристосованість.

7. Проникність групи, «що приймає»: разом із зростанням ступеня, з яким реципієнтна група протестує, обурюється або протривить руху маргінальної особистості, буде зростати її непристосованість.

8. Напрямок ідентифікації: чим більше рівнозначність ідентифікації особистості з обома групами, тим більш високою є міра непристосованості, тобто особистість буде переживати маргінальність, якщо вона ідентифікує себе одночасно з обома.

9. Добровільна (усвідомлена) природа позиція: чим більшою є ступінь добровільності, з якою особистість приймає позицію маргінальності, тим меншою є міра непристосованості. Вимушена маргінальна позиція має руйнівні соціальні і психологічні наслідки для індивідів і груп [8].

Цікавою та конструктивною, на наш погляд, є спроба багатьох авторів співвіднести маргінальний статус особистості с кризою ідентичності. Необхідним елементом успішного і благополучного існування особистості у суспільстві є соціокультурна ідентичність, що формується в процесі соціалізації і забезпечує для індивіда повноцінну залученість до «своїх» соціокультурних відносин. Однак, останніми роками сформувалась зовсім інша соціокультурна ситуація, в якій більш адекватною і зручною виявляється зворотна для

соціокультурної ідентичності позиція – позиція кризи ідентичності, а володіння жорсткою ідентичністю не розглядається однозначно позитивно.

Висновки: На сучасному етапі суспільних трансформацій кризовий стан соціуму не можна пояснити тільки макросоціальними (культурними, економічними, політичними) причинами. Криза породжує себе і виступає як необхідний механізм самоорганізації життєдіяльності і комунікації людей. Процес соціальної трансформації руйнує або значно деформує основні ідентичності, які склалися до кризи. В умовах тотального змішання соціокультурних зв'язків, які дозволяли суспільству бути єдиним, криза особистісної і соціальної ідентичності вже не сприймається ані суспільством, ані особистістю як дещо аномальне, як те, від чого слід якомога швидше позбавитись, а стає способом існування, образом і стилем життя. Відбувається етап пристосування, адаптації особистості до кризи соціальної ідентичності, оскільки в умовах кризи будь-яка соціокультурна рамка не забезпечує гарантій благополуччя і успішності. Навіть з'являються певні переваги ситуації соціальної невизначеності, змішання рольових і ціннісних очікувань, що дозволяє говорити про виникнення своєрідного типу маргінальної кризової особистості, який забезпечує зберігання і утримання самоідентичності за допомогою «блукання» по поверхні соціальних відносин без однозначної ідентифікації з соціокультурною позицією.

1. Баньковская С.П. Парк Роберт Эзра // Современная западная социология: Словарь. М., 1990 С. 256-257.
2. Павленко В.М., Таглін С.О. Етнопсихологія: Навч. посібник. – К.: Сфера, 1999. – 408 с.
3. Шибутани Т. Социальная психология. М., 1969. – С. 475.
4. Федотова Н.Н. Мультикультурализм и политика развития // Журнал социологии и социальной антропологии. – 2006. – Том IX. – №3 (36). – С. 75-92.
5. Философский энциклопедический словарь / Редкол.: С.С.Аверинцев, Л.Ф.Ильичев и др. – М.: Сов.энциклопедия, 1989. – С.338.
6. Циба В. Філософсько-діалектичний і соціально-психологічний виміри демократичних перетворень // Соціально-психологічний вимір демократичних перетворень в Україні / За ред. Максименка С.Д., Циби

- В.Т., Шайгородського Ю.Ж. та ін. – К.: Український центр політичного менеджменту, 2003. – С.32-51.
7. Bauman Z. The Individualized Society. Cambridge, UK; Malden, MA: Polity Press, 2001.
 8. Mancini B.J. No owner of soil: The concept of marginality revisited on its sixtieth birthday // Intern. rev. of mod. sociology. New Delhi, 1988. Vol 18. № 2. P. 183.
 9. Park R.E. Race and culture. Glencoe, Free press, 1950 P. 355-356.